

HOOFDSTUK I

INLEIDING

§ 1. BENADERING, OMSCHRIJVING EN MOTIVERING VAN HET ONDERWERP

In de middeleeuwen had zich uit de boetepraktijk van de oude kerk niet alleen de praktijk van de biecht ontwikkeld¹ maar ook een nieuw type kerkelijke jurisdictie. De paus nam daarin de plaats in van hoogste rechter over alle geestelijken en leken, terwijl van hem zelf gold: 'a nemine iudicatur'.² Hadden vroeger de bisschoppen in hun provinciale synode, geleid door hun metropoli- taan, opzicht en zo nodig tucht³ over elkaar uitgeoefend, sinds de regel ingang gevonden had dat de paus niet alleen hun hoogste, maar ook hun enige rechter was, had die synode veel van haar betekenis verloren.⁴

Aanvankelijk bleef in de diocees de bisschop het opzicht over de hem onder- geschikte geestelijken uitoefenen; hij deed dit door middel van regelmatige visitaties.⁵ Uit deze visitaties zijn de sendgerichten⁶ voortgekomen: jaarlijkse rechtszittingen, op verschillende plaatsen in de diocees⁷ gehouden, waarop de hele bevolking moest verschijnen en recht gesproken werd over alle openbare zonden tegen goddelijke en kerkelijke wetten waartegen nog niet op andere

1 Belangrijk voor het ontstaan van de biechtpraktijk was de opheffing in 391 van het afzonderlijk ambt van boetepriester door bisschop Nektarios van Constantinopel. Weldra geschiedde dit ook elders. Het gevolg, eerst in het oosten, later ook in het westen, was dat 'das Busswesen . . . einen immer mehr privaten oder halböffentlichen Charakter' aannam. Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte*, S. 121. Pijper, *Geschiedenis des christendoms*, blz. 192, meent dat de opheffing 'waarschijnlijk [betekende] dat de bevoegdheid aan den afzonderlijken boetepriester toegekend, weder tot alle priesters terug- keerde'.

2 Feine, *a.a.O.*, S. 336.

3 Tot de afzetting toe. Feine, *a.a.O.*, S. 119. Vgl. Maurer, *Typen der Synode*, S. 87 f. De in aant. 1 genoemde bisschop Nektarios hield in 394 een grote synode waarop bepaald werd dat een bisschop alleen door een synode kon worden afgezet. Niggel, s.v. *Nektarios*, *LTbK*, VII, Sp. 874.

4 Feine, *a.a.O.*, S. 336 f.

5 Nauta, s.v. *Visitatie*, *CbrEnc*, VI, blz. 496.

6 Vgl. voor de sendgerichten: Feine, *a.a.O.*, S. 217; Dickel, s.v. *Sendgericht*, *EKL*, III, S. 935. Met de geestelijke sendheren werkten ook (meestal zeven) niet-geestelijke send- getuigen mee.

7 Feine, *a.a.O.*, das.: 'in den Urfparreien'.

wijze was opgetreden.⁸ Aanvankelijk waren ook de geestelijken sendplichtig, later alleen de leken.

Vanwege de omvang van zijn diocees en de beslommeringen die het bestuur daarvan met zich meebracht — hij was er in menig geval ook de wereldlijke bestuurder van — kon de bisschop onmogelijk al zijn macht in eigen persoon uitoefenen. Ook niet de macht der rechtspraak.⁹ Zo kwam de leiding van de visitatie en het sendgericht in handen van de aartsdiakenen. Waren dezen eerst opgetreden als helpers, later als vertegenwoordigers van de bisschop, nóg later namen zij tegenover hem een geheel zelfstandige, zelfs concurrerende positie in.¹⁰ Voor de bisschop bleef nog alleen gereserveerd de berechting van enige zeer ernstige misdrijven zoals ketterij en bepaalde vergrijpen tegen geestelijken. Ook bleef hij de rechter voor de adel en de ridderschap en kon men bij hem van het sendgericht in beroep gaan.¹¹

Op hun beurt gingen de aartsdiakenen de leiding van de visitaties en de sendgerichten vaak ook weer delegeren, aan officialen, abten, decanen of pastoors.¹² Tegen het einde van de middeleeuwen trachtten de bisschoppen hun oorspronkelijke bevoegdheden weer terug te krijgen, in verschillende gebieden niet zonder succes. Hier en daar kwam het weer tot visitaties, geleid door de bisschop zelf of diens officiaal.¹³ Soms trad deze officiaal op als 'unicus iudex', soms ook als hoofd van een bijzondere rechtbank: het officialaat of het consistorium.¹⁴

8 Over de vraag welke zaken in concreto onder de kerkelijke jurisdictie vielen, was meermalen onzekerheid en strijd. Men onderscheidde wel 'causae mere spirituales' (of 'ecclesiasticae'), 'causae mere civiles' en 'causae mixtae' (of 'spiritualibus annexae'), maar daarmee was nog niet precies aangegeven, welke zonden in de verschillende rubrieken thuishoorden. De geestelijke rechtspraak had de neiging het terrein waarop zij zich liet gelden voortdurend uit te breiden. Sedert de twaalfde eeuw werd daartegen in toenemende mate door de vorsten geopponeerd. In de vijftiende eeuw werd voor de bevoegdheid van de kerkelijke rechtbanken maatgevend de onderscheiding tussen 'crimina mere ecclesiastica' en 'delicta mixti fori'; ten aanzien van die laatste zou het beginsel van preventie gelden: die rechtbank behandelt de zaak aan welke ze het eerst wordt voorgelegd. Feine, *a.a.O.*, S. 439 f., 545.

9 Feine, *a.a.O.*, S. 367, die (S. 203) terecht het woord van A. Hauck citeert: 'Den Glanz der Fürstenwürde bezahlten die Bischöfe durch den Verzicht auf einen Teil ihrer Tätigkeit für Religion und Kirche'.

10 Feine, *a.a.O.*, S. 203, 369; Dickel, s.v. *Sendgericht*, *a.a.O.*, III, das.

11 Feine, *a.a.O.*, S. 217; Erler, s.v. *Send*, *RGG*, V, Sp. 1698. Omdat de adel en de ridderschap alleen voor de bisschop sendplichtig waren, werden zij 'homines synodales' genoemd.

Ook voor de uitoefening van de andere delen van hun 'potestas' hadden de bisschoppen zaakwaarnemers nodig. Voor de uitoefening van de 'potestas ordinis' werden dat wij-bisschoppen, van het onderdeel bestuur van de 'potestas iurisdictionis': vicarissen-generaal en van de 'potestas magisterii': vicarissen of kapelaans. Feine, *a.a.O.*, S. 371 f.

12 Dickel, s.v. *Sendgericht*, *a.a.O.*, III, das.; Feine, *a.a.O.*, S. 369.

13 Feine, *a.a.O.*, S. 369 ff. De bisschoppelijke officiaal was en bleef een 'iudex delegatus'; hij was 'abberufbar' (S. 370).

14 Dickel, s.v. *Offizial*, *EKL*, II, Sp. 1665; Feine, *a.a.O.*, S. 371. Post, *Kerkgeschie-*

Sedert de dertiende eeuw gold dat kerkelijke procedures op drie wijzen aanhangig konden worden gemaakt: 'per accusationem', 'per denunciationem' — nadat 'caritativa correctio' overeenkomstig Matth. 18 : 15 vv. vruchteloos gebleven was — en 'per inquisitionem' — op herhaalde aangifte of naar aanleiding van 'publica fama'. In geval van volstrekt notoire zonden van ernstige aard kon een straf worden opgelegd zonder voorafgaand proces.¹⁵

In de kerkelijke rechtspraak werden straffen van verschillende aard opgelegd, ook wel geldstraffen.¹⁶ Onder de meer zuiver kerkelijke straffen trad vooral de excommunicatie op de voorgrond.¹⁷ Ze was een 'poena medicinalis' die bedoelde de zondaar tot bekering te brengen; ze werd onderscheiden in de 'excommunicatio minor' die zich beperkte tot uitsluiting van de sacramenten, en de 'excommunicatio maior', de algehele uitsluiting uit de kerkelijke gemeenschap. Zij die door de grote ban waren getroffen, mochten niet alleen niet langer de sacramenten ontvangen, maar ook niet deelnemen aan enige kerkelijke handeling, geen godsdienstige plaatsen meer betreden, niet kerkelijk begraven worden enz. Zij werden ook getroffen door 'infamia iuris', juridische eerloosheid. Deze maakte hen ongeschikt voor het ontvangen van wijdingen en beneficia en bemoeilijkte hun ook het optreden in het rechtsverkeer bv. als aanklager of getuige.¹⁸ Voor de andere kerkleden gold ten aanzien van hen een omgangsverbod. Wat de excommunicatie nog onnoemelijk kon verzwaren, was dat sedert de dertiende eeuw op de keizers van het heilige roomse rijk de verplichting rustte in een aantal gevallen zes weken na de excommunicatie de rijksban te laten volgen.¹⁹

Het omgangsverbod werd in de vijftiende eeuw verzacht; voortaan werd

denis van Nederland, I, blz. 207, verhaalt dat de utrechtse officiaal eind 1295 de beschikking had over 'een eigen rechtszaal, kantoor en bureau, consistorium geheten, waaraan ambtenaren waren verbonden. Een der voornaamsten was de zegelaar, die toezicht hield op de klerken'. Er waren dat jaar ook twee advocaten aan dit 'hof' verbonden die voor de partijen de pleidooien moesten voeren.

15 Feine, *a.a.O.*, S. 439 f. — Verder kende de kerk reeds sedert de achtste eeuw de 'censurae latae sententiae', straffen waardoor men bij het plegen van het delict automatisch getroffen werd. Feine, *a.a.O.*, S. 220. Sedert de twaalfde eeuw 'trat eine ungeahnte Erweiterung der bisher nur in geringem Masse vorkommenden Ahndung von Straftaten *lata sententia* ein'. Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts*, II, S. 388.

16 Feine, *a.a.O.*, S. 217.

17 Vgl. voor de excommunicatie en de andere in de tekst nog te noemen straffen: Feine, *a.a.O.*, S. 219 f.; Plöchl, *a.a.O.*, II, S. 387—399. Niet afzonderlijk genoemd wordt het 'anathema', in de oude kerk de naam voor een *plechtig afgekondigde* excommunicatie. In de middeleeuwen werden 'excommunicatio maior' en 'anathema' praktisch synoniemen: een juridisch onderscheid tussen beide bestond er niet; bovendien werd vooral tegen het einde van de middeleeuwen aangedrongen op publieke afkondiging van elke excommunicatie. Plöchl, *a.a.O.*, I, S. 254; II, S. 392. Vgl. blz. 107, aant. 294.

18 Vgl. Plöchl, *a.a.O.*, II, S. 392, May, s.v. *Infamie*, *LTbK*, V, Sp. 667.

19 In 1220 was keizer Frederik II op aandrang van paus Honorius III deze verplichting aangegaan. De overeenkomst tussen paus en keizer berustte, gelijk in het desbetreffende document werd uitgedrukt, op het beginsel: 'gladius materialis constitutus est in subsidium gladii spiritualis'. Plöchl, *a.a.O.*, II, S. 383; Feine, *a.a.O.*, S. 437 und Anm. 1.

onderscheid gemaakt tussen 'excommunicati vitandi' en 'excommunicati tolerati'.²⁰ Toch bleef ook voor die laatsten de excommunicatie een zware straf; zelden was ze immers *uitsluitend* 'excommunicatio minor'. Meermalen werd de excommunicatie door kerkelijke machthebbers misbruikt om hun wereldlijke rivalen tot volgzzaamheid te dwingen of wensen van niet-geestelijke aard ingewilligd te krijgen.²¹

Een straf waardoor heel een stad of land kon worden getroffen, was het interdict: het stopzetten van heel de eredienst, met inbegrip van de kerkelijke begrafenis. ²²

Geestelijken konden in hun ambtelijke positie op onderscheiden wijzen worden aangetast, tussen schorsing en algehele verwijdering uit de geestelijke stand met uitlevering aan de wereldlijke rechter lagen nog verschillende andere mogelijkheden.²³ Zulke maatregelen konden tegen hen echter alleen door de kerkelijke rechter worden genomen; één van de privileges waarin de geestelijken zich verheugden, was nl. het 'privilegium fori': het voorrecht van een eigen rechtspraak.²⁴ Wel poogden vorsten en stadsraden in de late middeleeuwen dit voorrecht in te perken en meermalen niet zonder resultaat,²⁵ maar de paus bleef steeds op eerbiediging ervan aandringen.

Bijzonder krachtig was het gezamenlijk optreden van kerk en rijk tegen de heresie. In de regel werd daarbij de volgende 'modus procedendi' gevolgd: de inquisitie van de kerk — eerst de bisschoppelijke, later vooral de pauselijke

20 De onderscheiding tussen 'vitandi' en 'tolerati' wordt voor het eerst gemaakt in de bul *Ad evitanda scandala*, 1418 (Martinus V). Tijdens het westerse schisma (1378—1417) was het tot de 'schwerste(n) Entartungen des Verkehrsverbots und der Verkehrsbeschränkungen' gekomen. Plöchl, *a.a.O.*, II, S. 393. Vgl. Feine, *a.a.O.*, S. 437, 544.

21 Feine, *a.a.O.*, S. 437. Vgl. de opmerking van Barion, s.v. *Exkommunikation*, RGG, II, Sp. 829: 'Im Hoch- und Spät-MA artete die E. völlig aus (E. zur Erzwingung von kirchlichen Geldforderungen; E. von Toten und Tieren)'.

22 Feine, *a.a.O.*, S. 438.

23 Feine, *a.a.O.*, S. 220: 'degradatio, depositio, privatio beneficii, suspensio'. De 'suspensio' kon dan weer zijn 'ab ordine, ab officio, a beneficio' (S. 438). Vgl. Plöchl, *a.a.O.*, II, S. 389 ff.

24 Het 'privilegium fori' dateerde reeds uit de vierde eeuw; in 1220 werd het door keizer Frederik II erkend.

Andere privilegia waren het 'privilegium canonis': verhoogde strafrechtelijke bescherming, het 'privilegium immunitatis': vrijdom van belastingen, het 'privilegium competentiae': garantie van levensonderhoud bij confiscaties. Flatten, s.v. *Klerus*, *LTbK*, VI, Sp. 338; Plöchl, *a.a.O.*, I, S. 190 ff.; ook Feine, *a.a.O.*, S. 393 f., die verklaart dat deze 'Sonderstellung' van de clerus oorspronkelijk overeenstemde met 'einer Welt hochgespannter, geistlich-kirchlicher Ideale' — er stonden ook heel wat 'Sonderpflichten' tegenover! — om aldus te vervolgen: 'Bei dem Verfall der Zucht und Moral, bei der erneuten Verstrickung in weltlich-wirtschaftliche Bereiche im Spätmittelalter musste sie ein Hauptangriffspunkt gegen die Kirche und ihre Herrschaft über die Laien werden' (S. 394).

25 Feine, *a.a.O.*, S. 493. Moeller, *Reichsstadt und Reformation*, S. 14, maakt gewag van 'die zum Teil schon im 14. Jahrhundert auftretende Forderung, die Kleriker hätten sich der städtischen Gerichtsbarkeit zu unterwerfen'.

die de bisschoppelijke overvleugelde²⁶ — stelde de ketterij vast, de kerk trof de ketteren met excommunicatie, interdict of — als het geestelijken betrof — met suspensie, en gaf hen vervolgens ter bestraffing over aan de seculiere machthebbers.²⁷ Op hardnekkige ketterij stond sedert de dertiende eeuw officieel als overheidsstraf de vuurdood;²⁸ in verschillende gevallen was die echter al eerder toegepast.²⁹

Het geschetste beeld is zeer fragmentarisch. Er is meer geweest dan werd aangegeven en alles wat aangegeven werd, was er niet overal. Soms bestond iets ergens wel, maar in een wat andere, nu eens minder dan weer meer ontwikkelde vorm. Tegen de tijd van de reformatie functioneerden lang niet alle instellingen nog even krachtig als voorheen, vaak ook niet meer overeenkomstig de oorspronkelijke bedoeling. Zo dienden de visitaties menigmaal nog voornamelijk om de kerkelijke belastingen binnen te krijgen.³⁰ De sendgerichten geraakten in tal van gebieden geheel in onbruik.³¹

Overal waar de reformatie ingang vond, bezweek het geschetste systeem. Ook in Genève. Daar pas vrij laat, in de jaren dertig.³²

Wat is er in deze stad en het kleine gebied daaromheen dat ook door haar 'Seigneurie' bestuurd werd, voor in de plaats gekomen? Wat er voor in de plaats kwam, kwam onder Calvijns invloed tot stand. Wat is dat voor een invloed geweest? Ziedaar de vragen, waarop in deze studie zal worden getracht een antwoord te geven.

Met de behandeling van deze vragen betreden wij geen 'terra incognita tota'. Want in de eerste plaats: geen enkele van Calvijns biografen heeft uiteraard geheel kunnen zwijgen over de wijze waarop onder zijn leiding in Genève de kerkelijke tucht is uitgeoefend. Vervolgens: in verschillende monografieën die niet direct of niet uitsluitend de tucht bij Calvijn tot onderwerp hebben, vindt men daarover toch niet zelden meer of minder uitvoerige exposés.³³ Het-

26 Het proces van de overvleugeling begon onder Gregorius IX (1227—1241). Vgl. Silberberg, *Ketters in de middeleeuwen*, blz. 37 v.; Lea, *Inquisitie*, blz. 65 vv.; Grundmann, *Ketzergeschichte*, S. 40; Nauta, s.v. *Inquisitie*, *ChrEnc*, III, blz. 615.

27 Benrath, s.v. *Inquisition*, *RE*, IX, S. 156, 9 ff.

28 Frederik II verklaarde in 1224 de vuurdood tot straf voor ketterij als 'crimen laesae maiestatis' in de Romagna, in 1231 in zijn koninkrijk Sicilië en nog iets later in het hele rijk. Grundmann, *a.a.O.*, das.

29 In 1200 te Troyes, in 1211 te Parijs. Benrath, s.v. *Inquisition*, *a.a.O.*, IX, S. 157, 34 f. Volgens Knowles, *Kerk in middeleeuwen*, II, blz. 181, hebben reeds in de elfde eeuw verschillende ketteren het vonnis van de vuurdood ondergaan.

30 Nauta, s.v. *Visitatie*, *ChrEnc*, VI, blz. 496.

31 Dickel, s.v. *Sendgericht*, *EKL*, III, Sp. 935: 'Seit der Stagnation des kirchl. Lebens im 15. Jh. und seit der Reformation verfielen die . . . S.e in weiten Gebieten'.

32 Vgl. blz. 141 v.

33 Bij wijze van voorbeeld noem ik van de al iets oudere literatuur: Bohatec, *Staat-Kirche*, van de nieuwere: Hedtke, *Erziehung durch die Kirche*, waarin de tucht ter sprake

zelfde geldt van die werken welke ons een beeld van 'de gehéle Calvijn' willen geven.³⁴

Waarom dan toch deze studie?

In de eerste plaats omdat zich, hoe merkwaardig het ook mag klinken, onder de zeer uitgebreide Calvijn-litteratuur van de laatste eeuw geen enkele monografie bevindt, gewijd aan de kerkelijke tucht bij Calvijn, die voldoende recht doet wedervaren aan de verschillende aspecten daarvan: het principiële, het kerkordelijk en het praktische. Een werk als van G. Galli³⁵ waaraan men in dit verband zou kunnen denken — al behandelt het niet alleen de 'calvinische' maar ook de lutherse 'Kirchenstrafen' — is duidelijk verouderd; bovendien beperkt het zich tot de straffen 'gegen Laien'; het laat daarbij echter Calvijns straatsburgse periode geheel onbesproken en schenkt, ondanks de aanwezigheid van een hoofdstuk getiteld: 'Thatsächliche Ausübung und Erfolg der Kirchen-Disciplin' — zeer onvoldoende aandacht aan de praktijk. Er is hier inderdaad nog een leemte op te vullen.³⁶

Daar komt nog iets bij: het uiteenlopen van de oordelen over Calvijns opvattingen en optreden ter zake van de kerkelijke tucht. Wanneer in ons land binnen het gereformeerd protestantisme kerkelijke tucht werd bepleit, verdedigd of kerkordelijk geregeld, geschiedde dit meestal in aansluiting aan Calvijn. Zoals hij erover gedacht had, was het goed geweest, en de wijze waarop ze onder zijn leiding in praktijk was gebracht, verdiende — mutatis mutandis natuurlijk — ook nu navolging.³⁷ Ingrijpende kritiek werd zelden gehoord.³⁸ Zodra wij ons echter breder oriënteren, vernemen wij die wel degelijk. Een eeuw geleden verklaarde F. W. Kampschulte ten aanzien van het Genève van

komt in relatie tot de 'Pädagogie Gottes' en de 'educatio' in gezin, school en kerk, zoals Calvijn die zag en in Genève gepoogd heeft in praktijk te brengen.

34 Ik wijs slechts op Doumergue, *Calvin*, met name II, V—VII, en op Wendel, *Calvin*.

35 *Kirchenstrafen*.

36 Men kan dit constateren door de titels na te gaan, vermeld in *OC*, LIX, c. 548 sq.; 563—565 (de litteratuur tot 1900) en in de *Calvin-Bibliographie*, S. 100 (de litteratuur van 1901—1959). Het werk van Galli wordt vermeld: *OC*, LIX, c. 532, onder nr. 207.

In de *Calvin-Bibliographie* wordt onder nr. 1400 a vermeld: M. Hogye, *La discipline ecclésiastique selon Calvin dans son développement historique*. Diss. Strassburg 1938, maar vermoedelijk is deze dissertatie nooit in druk verschenen. Ze bleek in geen enkele nederlandse bibliotheek aanwezig; de universiteitsbibliotheek van Straatsburg antwoordde in dec. 1963 op een aanvraag: 'pas à Strasbourg, n'a pas été déposée', en de 'Bibliothèque nationale' te Parijs: 'Manque'.

37 Ten bewijze mogen dienen de kerkorden van de Gereformeerde Kerken in Nederland (en die van verwante kerken) en uittalingen van bv. Rutgers, *Verklaring kerkenordening*, blz. 81 v., 35; Bouwman, *Kerkelijke tucht*, blz. 85, en Jansen, *Kerkelijke tucht*, blz. 92 v., 252 v.

38 De kritiek ontbrak niet geheel. Zo werd op het gebruik van het woord 'jurisdictie', door Calvijn vaak gebezigd ter aanduiding van de tucht, kritiek uitgeoefend door Maresius en Coccejus. Vgl. Bouwman, *Kerkrecht*, II, blz. 597.

Calvijn, dat 'Stadt und Land, der Bürger und der Bauer' zich 'unter das gleiche Gesetz einer eisernen Zucht gestellt' en 'zu widerspruchslosem Gehorsam verurtheilt' zagen.³⁹ Wel schilderde E. Doumergue — om hem hier alleen te noemen — in zijn monumentale werk over Calvijns leven en werk ons een veel aantrekkelijker beeld, maar het was te panegyrisch om ieder van de juistheid ervan te kunnen overtuigen.⁴⁰ Zo bleef het mogelijk zich in de geest van Kampschulte te uiten. Dat deed bv. nog niet zo heel lang geleden W. Köhler⁴¹ toen hij over dat wat onder Calvijns leiding in Genève aan kerkelijke tucht tot stand was gekomen, tot tweemaal toe het vernietigende oordeel uitsprak, dat dit niets anders geweest was dan het *bankroet* van de kerkelijke tucht.⁴² Ook daarna zijn de negatieve oordelen nog allerminst verstomd.⁴³ Daarom blijft de vraag intrigeren: hoe is het toch eigenlijk met de kerkelijke tucht bij Calvijn gesteld geweest? en mag een hernieuwd onderzoek van die vraag van betekenis en zelfs van een zekere actualiteit worden geacht.

In 1948 publiceerde R. Ley zijn boek over de *Kirchenzucht bei Zwingli*, tien jaar later Ruth Götzte haar geschrift over de vraag *Wie Luther Kirchenzucht übte*.⁴⁴ Schrijver dezes ging het plan bekoren daaraan een studie toe te voegen

39 Kampschulte, *Calvin*, I, S. 452.

40 Vgl. het oordeel van P. Barth over het werk van Doumergue (en dat van Kampschulte): 'An Stelle des bösen grimmigen Calvin Kampschultes, der sich zum Kinderschreck eignete, ist durch die von Liebe und Bewunderung geleitete Bemühung seines neuen Biographen nun ein sehr viel menschlicher, liebenswürdiger Calvin getreten. Vielleicht dürfte weder das eine noch das andere Bild Calvin, wie er wirklich war, ganz entsprechen'. Barth, *Calvinforschung*, S. 168.

41 In zijn *Ehegericht und Konsistorium*, I, II, behandelt Köhler de tucht in tal van zwitserse en zuidduitse steden, het hertogdom Württemberg en Genève.

42 Köhler, *a.a.O.*, II, S. 619: 'Diese Kirchenzucht war auch eine res mixta geworden und damit Bankrott einer Kirchenzucht'. S. 662: 'Der Höhepunkt der evangelischen Kirchenzucht, der Kirchenbann in Genf unter Calvin, ist der Bankrott der Kirchenzucht'.

43 Twee voorbeelden. Van der Woude, *Verguisd geloof*, blz. 41: 'De tucht werd op strenge, ja harde wijze gehandhaafd'. Blz. 45: 'Het Consistoire deed de ronde en speurde naarstig naar hetgeen in hun ogen afdwalingen en misstanden waren. De mensen leefden er als in een glazen huis'. Tüchle, *Reformatie*, blz. 129 v., noemt eerst het 'consistoire' 'een soort inquisitie-rechtbank', om daarna te verklaren: 'De straffen bestonden uit vermaning, berisping, excommunicatie, dwang tot openbare herroeping en uitlevering aan de raad ter verdere bestraffing. De pijnbank werd gehandhaafd en zware zondaars, zoals godslasteraars, echtbrekers of hardnekkige tegenstanders van het nieuwe geloof werden uitgeleverd aan de raad'.

44 Met Moeller deel ik de waardering voor de geschriften van J. Heckel betreffende het kerkrecht en de kerkorde bij Luther waarbij uiteraard ook Luthers visie op de kerkelijke tucht aan de orde komt (*Initia iuris ecclesiastici Protestantium*, München 1950; *Lex charitatis*, Eine juristische Untersuchung über das Recht in der Theologie Martin Luthers, München 1953. Heckels kleinere geschriften zijn thans bijeengebracht in de bundel: *Das blinde, undeutliche Wort 'Kirche'*. Gesammelte Aufsätze, hrsg. v. S. Grundmann, Köln 1964). Met Moeller (en anderen, bv. Dombois, *Recht der Gnade*, S. 955) ben ik echter ook van mening, dat bij Heckel 'das Denken Luthers . . . unter ihm nicht ganz entsprechenden, von den Lehrbedürfnissen des modernen Kirchenrechtlers bestimmten Voraussetzungen

over de kerkelijke tucht bij de derde grote hervormer, *Calvijn*, en dan één waarin aan alle drie zo juist genoemde aspecten de aandacht geschonken wordt die ze verdienen.

§ 2. INDELING

De te behandelen stof is als volgt over verschillende hoofdstukken verdeeld. Na het *eerste, inleidende hoofdstuk* zal het *tweede* zich nog geheel bezig houden met *anderen*, zulks om de achtergrond waartegen de beschouwing van de tucht bij Calvijn tot haar recht kan komen, nog iets vollediger aan te geven. Calvijn was immers niet de eerste reformator. Toen hij zich begon te bezinnen over de kerkelijke tucht, hadden andere hervormers dit reeds vóór hem gedaan, en toen hij zich ging inzetten voor herstel van de tucht in de kerk van Genève, hadden anderen dat eerder al elders beproefd. Welnu, ook de bezinning en het optreden van deze anderen alsmede de resultaten daarvan, positieve en negatieve, behoren tot de achtergrond van Calvijns denken en handelen.

Te beginnen met het derde hoofdstuk concentreert zich onze aandacht op Calvijn zelf. In overeenstemming met het onderscheid dat deze zelf maakt tussen de algemene tucht waarvan alle kerkleden, ook de ambtsdragers, onderworpen zijn en een bijzondere tucht over de 'geestelijken',⁴⁵ komen beide afzonderlijk aan de orde: in het *derde en vierde hoofdstuk de tucht over de kerkleden*,⁴⁶ in het *vijfde de tucht over de 'geestelijken'*.

Het *derde hoofdstuk* zal gewijd zijn aan Calvijns *denkbeelden* omtrent de tucht over de kerkleden, het *vierde* zowel aan de *kerkordelijke regelingen* die daarvoor onder zijn invloed tot stand zijn gekomen, als aan de *praktijk* ervan zoals deze onder zijn leiding gestalte kreeg.⁴⁷

Aan dezelfde drie aspecten zal ook aandacht worden gegeven bij de behandeling van de *tucht over de 'geestelijken'*; het is dan mogelijk dit te doen binnen het bestek van één hoofdstuk: *hoofdstuk vijf*.

Het *zesde* hoofdstuk is gereserveerd voor een *slotbeschouwing* waarin verschillende vragen aan de orde zullen komen, als voornaamste die naar het

befragt und daher in gewissem Mass entstellt wiedergegeben worden ist', en geneigd 'als die den tatsächlichen Gegebenheiten am ehesten gerecht werdende neuere Arbeit zu dem uns beschäftigenden Fragenkomplex das kleine Buch von R. Götze... anzusehen'. Moeller, *Zur Reformationgeschichte*, S. 89 ff.

45 Vgl. IV, 12, 1 (V, p. 212, 17 sq.): 'Loquemur primum de communi disciplina, cui subesse omnes debent: deinde veniemus ad clerum, qui praeter illam communem, suam propriam habet'.

46 Wanneer in de titels van deze hoofdstukken (en elders) sprake is van de (kerkelijke) tucht *zonder meer*, is de *algemene* tucht, de tucht over de *kerkleden*, bedoeld.

47 Rutgers, *Beteekenis der gemeentelieden*, blz. 9, zegt dat de *Inst.* 1536 en de *Articles* 'om het zoo eens uit te drukken, het program waren van Calvijns reformatie, het eene voor de beginselen en het andere voor de actie'. Men zou dus kunnen zeggen dat wij in deze studie de weg afleggen van het program van beginselen naar de programs van actie en vandaar verder naar de actie zèlf: de praktijk.

eigenaardige van Calvijns standpunt en streven ten aanzien van de kerkelijke tucht en die naar zijn trouw aan eigen idealen.

Met betrekking tot de hier aangegeven opzet maken wij nog de volgende opmerkingen.

a. Tegen een *afzonderlijke* behandeling van Calvijns *denkbeelden* ten aanzien van de tucht over de kerkleden zou als bezwaar kunnen worden ingebracht dat deze zich na 1536 ontplooid hebben mede onder invloed van door hem in de *praktijk* opgedane ervaringen.⁴⁸ Dit laatste is ongetwijfeld juist maar maakt daarom een afzonderlijke behandeling van de bedoelde denkbeelden nog niet onmogelijk of ongewenst. Want in de eerste plaats: Calvijn is zelf als theoreticus begonnen. Toen hij aan de eerste editie van zijn *Institutie* werkte en daarin ook zijn ideeën neerschreef over de tucht, stond hij feitelijk nog geheel buiten de kerkelijke praktijk:⁴⁹ 'il n'avait vu à l'oeuvre aucun réformateur dans aucune Eglise organisée ou en voie d'organisation'.⁵⁰ Vervolgens: Calvijn heeft ten aanzien van de kerkelijke tucht nooit anders dan naar *beginselen* willen handelen, ook niet na 1536. De praktijk mag dan op de ontplooiing daarvan een zekere invloed hebben uitgeoefend, een zekere distantie tot die praktijk — waarop nog weer andere omstandigheden haar uitwerking hadden — bleef altijd aanwezig. Een afzonderlijke behandeling doet de distantie tussen die beide duidelijker uitkomen.

b. De behandeling van de *kerkordelijke regelingen* en de *praktijk* in één hoofdstuk, in dier voege dat telkens op de beschrijving van de regelingen uit een bepaalde tijd die van de daarbij behorende praktijk volgt,⁵¹ heeft het voordeel dat die beide niet te ver uit elkaar komen te liggen, hetgeen de duidelijkheid slechts kan bevorderen.

c. Onze opzet is duidelijk anders dan die van de hierboven genoemde werken van Götze en Ley over de kerkelijke tucht respectievelijk bij Luther en Zwingli.

Götze gaat uit van de 'Exkommunikationspraxis' van Luther en knoopt daar een korte 'systematische Betrachtung' van die praktijk en een beschouwing van 'Luthers Schriftbegründung des Bannes' aan vast. Zo'n opzet is voor een be-

48 Vgl. Pannier, *Origines de la Confession de foi*, p. 53: 'Au point de vue dogmatique, s'il y a de nombreux développements de détail, il n'est survenu changement essentiel... Mais au point de vue ecclésiastique l'auteur saura profiter des expériences pratiques faites durant trente années de ministère'. Wernle, *Calvin*, S. 357: 'Er [der Entwurf einer Kirchenordnung aus Gottes Wort] war bei Calvin hervorgewachsen aus der ihm eigenen Verbindung rastlosen gelehrten Studiums mit eifriger kirchlicher Praxis und Arbeit an der Wirklichkeit'.

49 'Als Calvin in Basel 1536 seine erste Institutio niederschrieb, stand er persönlich der kirchlichen Praxis noch ganz fremd gegenüber und schrieb als junger Gelehrter'. Wernle, *a.a.O.*, S. 355.

50 Pannier, *l.c.*, m.p.

51 Althans voorzover mogelijk; ten aanzien van de straatsburgse periode, is dit, gelijk wij zullen zien, nauwelijks het geval.

handeling van de tucht bij Calvijn alleen hierom al weinig geschikt omdat, terwijl bij Luther de 'Exkommunikationspraxis' gemakkelijk is te overzien, bij Calvijn het tegendeel het geval is.

Ley volgt in zijn uiteenzetting van 'Zwinglis Stellung zur Frage der Kirchenzucht' de chronologische orde; dat kan ook uitnemend omdat zich bij Zwingli enige merkwaardige evoluties laten registreren. Bij Calvijn leent de in aanmerking komende stof zich voor een chronologische behandeling veel minder. Er is ook in zijn bezinning over de kerkelijke tucht wel een zekere ontwikkeling aan te wijzen maar deze is, al mag ze niet worden onderschat, minder ingrijpend geweest en bovendien heeft ze, anders dan bij Zwingli, steeds haar neerslag gevonden in hetzelfde boek: de *Institutie* in haar opeenvolgende edities. In dit geval zou de toepassing van de chronologische methode onvermijdelijk tot herhaling aanleiding geven.

§ 3. BRONNEN EN LITTERATUUR

Met betrekking tot de door ons geraadpleegde bronnen en litteratuur dient het volgende te worden opgemerkt.

a. De bouwstenen voor het hoofdstuk over Calvijns denkbeelden aangaande de kerkelijke tucht zullen worden ontleend aan tal van geschriften: brieven, catechismi, verhandelingen, preken en commentaren, maar voornamelijk aan de *Institutie*. Dit laatste laat zich alleszins verstaan en rechtvaardigen. Want wat van alle onderdelen van Calvijns theologie geldt, nl. dat hij voor wat voortgezet Schriftonderzoek hem aan 'doctrina' opleverde, een plaats inruimde in een volgende editie van de *Institutie*, geldt bij uitstek van zijn leer der kerk. Terecht heeft A. Ganoczy opgemerkt: 'son ecclésiologie est tout entière dans l'*Institution*'.⁵²

De latijnse edities van 1536 en 1559 worden geciteerd naar de heruitgave in de *Opera selecta* van P. Barth en W. Niesel, de andere naar de door W. Baum, E. Cunitz en E. Reuss uitgegeven *Opera omnia*. Meermalen zal ter verkrijging van meer zekerheid over Calvijns preciese bedoeling de latijnse tekst vergeleken worden met de franse gelijk wij die aantreffen in de door J.-D. Benoit verzorgde heruitgave van de *Institution* van 1560.⁵³

52 Ganoczy, *Calvin théologien*, p. 183, laat dit volgen op de volgende vóórzin: 'Tandis que les éléments de la christologie, de la sotériologie et de la doctrine des sacraments se trouvent répartis tant dans l'*Institution* que dans les autres oeuvres du réformateur, son ecclésiologie etc.'

Hoe Calvijn zelf de relatie tussen de *Inst.* en zijn commentaren zag, heeft hij — sedert 1539 — in de *Inst.* aangegeven in zijn woord vooraf aan de lezer: de *Inst.* is een inleiding tot de lectuur van het Woord Gods. Als daartoe de weg gebaad is, zal het niet nodig zijn in mogelijk later uit te geven commentaren 'de dogmatibus' lang uit te weiden. *OS*, III, p. 6, 18 sqq. Geheel in overeenstemming daarmee leest men in *Comm. in Cor. I, OC*, XLIX, c. 381 (1 Kor. 5 : 5): 'De excommunicationis ritu, causis, necessitate, finibus, moderatione siquis habere plura volet, petat ex Institutione nostra'.

53 Benoit in *VG*, I, p. 9 ss., is met Marmelstein, *Étude comparative*, van oordeel,

b. De zo even aangehaalde uitspraak van Ganoczy geldt nog niet van de editio princeps van de *Institutie*, ook niet waar het de kerkelijke tucht betreft. Wel komen daarin reeds vrijwel alle aspecten van de tucht aan de orde⁵⁴ — er rekening mee houdend dat die eerste editie feitelijk nog niet veel meer was dan een catechismus,⁵⁵ moet men zeggen: zelfs tamelijk uitvoerig⁵⁶ — maar ze zijn alle nog vatbaar voor verdere uitwerking. Is daarvan in de editie van 1539 nog hoegenaamd niets te merken, des te meer in die van 1543. Men kan zelfs zeggen dat daarin Calvijns denkbeelden hun afronding hebben gevonden.⁵⁷ De eerstvolgende edities bevatten geen enkele toevoeging van wezenlijke betekenis meer.

De laatste editie, die van 1559, heeft een geheel nieuwe indeling. Het werk is nu samengesteld uit vier boeken; het laatste is nagenoeg geheel⁵⁸ aan de ecclesiologie gewijd; de tucht komt in een tweetal hoofdstukken aan de orde, het elfde dat tot titel heeft: 'De Ecclesiae iurisdictione, eiusque abusu qualis cernitur in papatu',⁵⁹ en het twaalfde, getiteld: 'De Ecclesiae disciplina, cuius praecipuus usus in censuris & excommunicatione'.⁶⁰ Al zullen wij onze bouwstoffen ook van elders — binnen en buiten de *Institutie* — betrekken, het eminente belang van deze twee hoofdstukken springt aanstonds in het oog en zal in het vervolg nog duidelijker blijken.

dat óók de tekst van de *Institutio* van 1560 authentiek calvijns is, zulks in tegenstelling tot eerder gelanceerde meningen. Vgl. Wendel, *Calvin*, p. 85 s.

54 De gegevens liggen over verschillende hoofdstukken verspreid: de voornaamste treft men aan in het tweede hoofdstuk 'De fide' en in het vijfde 'De falsis sacramentis' (in het onderdeel 'De poenitentia'). *OS*, I, p. 88 sqq., 186 sqq.

55 Zo noemden Calvijns zelf — *Herminjard*, V, p. 134 et n. 17 — en anderen — *Herminjard*, IV, p. 208 et n. 7 — het geschrift. Vgl. nog *OC*, XXI (*Comm. in Ps.*, P. I, praefatio), c. 23: 'breve duntaxat enchiridion'; c. 24: 'seulement un petit livret contenant sommairement les principales matieres'.

56 Het gaat daarom te ver, niet zozeer wanneer Wernle, *a.a.O.*, S. 356 f., beweert dat de *Inst.* 1536 nog 'ein Minimum von Kirchenrecht' bevat, maar wel als hij daarop laat volgen: 'betrachtet im Zusammenhang des ganzen Erstlingswerks Calvins, nimmt die Behandlung dieser Kirchenfragen eine verschwindend kleine Stelle ein'. Wat Calvijns reeds in de editio princeps opmerkt over de excommunicatie is waarlijk niet zó weinig.

57 Wernle, *a.a.O.*, S. 390: 'Man lernt aus der Institutio von 1543 den Kirchenmann Calvin kennen . . . Die Institutio war zuvor ein Lehrbuch der Dogmatik und Polemik gewesen, jetzt wurde sie dazu noch ein Lehrbuch des Kirchenrechts'. Vgl. voor de factoren die deze snelle ontwikkeling hebben bevorderd: Wernle, *a.a.O.*, S. 357. Ook blz. 84.

58 *Nagenoeg* geheel. Misschien dat Calvijns daarom het vierde boek niet 'De ecclesia' noemde, maar 'De extremis mediis vel adminiculis, quibus Deus in Christi societatem nos invitat, et in ea retinet'. *OS*, V, p. 2.

In de eerste paragraaf deelt hij mee welke vijf 'loci' hij achtereenvolgens zal behandelen: de kerk zelf (IV, 1.2), de regering en de ambten van de kerk (IV, 3—7), de macht der kerk (IV, 8—13), de sacramenten (IV, 14—19) en de burgerlijke orde (IV, 20). IV, 1.1 (V, p. 1, 23 sqq.). Vgl. Wernle, *a.a.O.*, S. 404.

59 *OS*, V, p. 195—212.

60 *OS*, V, p. 212—237. Beide hoofdstukken behoren tot het onderdeel 'de potestate ecclesiac'.

De twee hoofdstukken zijn geen doubletten.⁶¹ Ze hebben elk een eigen tendens. Wel kan men met J. Bohatec zeggen dat Calvin 'in dem Kapitel über die iurisdictione die spirituale Gewalt der Rechtsprechung gegen alle Vermengung mit der staatlichen Gewalt und den römisch-kirchlichen Zwangsgewalten kritisch abgrenzen wollte (vgl. die Hinzufügung: *eiusque abusu qualis cernitur in papatu*), während es in der Abhandlung über die Kirchenzucht auf die positive Darstellung der wahren evangelischen Gerichtsbarkeit ankam'.⁶²

Het zo even genoemde twaalfde hoofdstuk verschaft ons ook enig materiaal voor de tekening van Calvijns denkbeelden aangaande de tucht over de 'geestelijken'; de noodzaak dit van elders aan te vullen is hier echter veel groter.⁶³

c. De bronnen voor de beschrijving van de kerkordelijke regelingen van de tucht kunnen vanzelfsprekend geen andere zijn dan de *Articles* van 1537 en de *Ordonnances ecclésiastiques* van 1541 en 1561. Voor de schets van de praktijk van de tucht zal vooral worden gedolven uit de *Annales Calviniani*⁶⁴ die zoveel gegevens bevatten woordelijk ontleend aan de *Registres du Conseil* en de *Registres du Consistoire*. Voor de tucht over de predikanten komen bovendien, en vooral, in aanmerking de door J.-F. Bergier en R.-M. Kingdon uitgegeven *Registres de la Compagnie des Pasteurs*, de jaren 1546⁶⁵ tot 1564 omvattend. Steeds blijven de brieven aanvullende gegevens leveren, brieven aan maar vooral van Calvin. Voor de beschrijving van de tuchttoefening in de straatsburgse periode vormen ze zelfs onze voornaamste bron.

d. Dankbaar zal gebruik worden gemaakt van de resultaten van de studie van vele anderen. Niet van alle; dat is immers gezien de onoverzienbare hoeveelheid geschriften ons onderwerp rakende, een onmogelijkheid. Wij kunnen slechts hopen althans het voornaamste niet over het hoofd te hebben gezien.

De geschriften waarnaar wordt verwezen, worden in de aantekeningen onder een afgekorte titel vermeld; onder de volledige titel treft men ze aan in de lijst van geraadpleegde literatuur.

61. Dat er doubletten in de *Inst.* inslopen, valt overigens niet te ontkennen en is — bij een zo vaak bewerken van het boek — nauwelijks te verwonderen. Zo is IV, 10, 3.4 (V, p. 165 sqq.) nagenoeg letterlijk gelijk aan III, 19, 15 b. 16 (IV, p. 294, 35—296, 29) en wordt in IV, 12, 12 (V, p. 223, 15 sqq.) een reeds in IV, 1, 16 (V, p. 20, 6 sqq.) gegeven vrij uitvoerig citaat uit Augustinus herhaald.

62. Aldus Bohatec, *a.a.O.*, S. 539, Anm. 93, naar aanleiding van de opmerking van Wernle, *a.a.O.*, S. 377 — die m.i. op zichzelf niet onjuist is — dat het 'überraschend für den Leser' moet zijn onmiddellijk na een hoofdstuk over de jurisdictie van de kerk er een over de kerkelijke tucht aan te treffen.

63. Uit de *Inst.* zijn bv. vooral van belang IV, 8.9 (V, p. 133—163). Zie voorts de verwijzingen in hoofdstuk V.

64. *OC*, XXI, c. 195—815 (van 1536 tot 2 mei 1564, de dag waarop Calvin 'environ huit heures du soir... est alle a Dieu sain et entier graces a Dieu de sens et entendement').

65. 'On ignore ce qu'il en est des procès-verbaux antérieurs; sans doute n'ont-ils pas été tenus'. Aldus Bergier in zijn inleiding op *Reg. de la Comp.*, I, p. VIII.